

První slovenský román

FRANTIŠEK VŠETIČKA (OLOMOUC)

Jsou umělecká díla velkého společenského dosahu, která se minou se svou dobou. Jedním z nich je román Jozefa Ignáce Bajzy Reného mládence příhody a zkušenosti (René mláďenca príhodi a skusenosti). Jeho první díl nese v roce 1783;¹ tisk druhého dílu církevní cenzura zastavila, takže se zachovalo jen rozsáhlé torzo. Oba díly jsou rozdílné především námětově – první se odehrává v mohamedánském prostředí, druhý převážně na Slovensku. Oba svazky jsou odlišné také stavebně, morfologicky. Román je psán osobitou slovenštinou, kterou si ještě před vystoupením bernolákovců vytvořil sám Bajza. V dějinách slovenské literatury je to první slovenský román.

J. I. Bajza psal svého *Reného* v mladých letech, neměl tehdy ještě třicet roků. Nadchl se josefínskými reformami a jejich ducha promítl do svého díla, což bylo také hlavním důvodem, proč církevní cenzura znemožnila realizaci druhého dílu. Roku 1828 se stal Bajza ve svých 73 letech kanovníkem bratislavské kapituly, raný radikalismus jej dávno opustil, stal se zapřísažným konzervativcem, který – byť měl nyní moc a možnosti – neusiloval o konečné vydání druhého dílu.

Z hlediska tvaroslovného mají oba svazky Bajzova románu mnohé znaky společné, kdežto jiné jsou zcela rozdílné. Společným znakem obou dílů je princip cesty, na němž Bajza celý román založil. Princip cesty je příznačný pro osvícenskou prózu vůbec, stal se v ní rozhodujícím činitelem při poznávání reálné skutečnosti. V prvním díle putuje René se svým přítelem Van Stiphoutem z nejmenovaného italského přístavu do Tripolisu, v němž a posléze i na jiných místech prožívá řadu dobrodružství; na konci prvního svazku se pak vrací domů. V druhém díle je uplatněn princip cesty v celém svém rozsahu – René a Van Stiphout putují severní Itálií, Rakouskem a podrobně především Slovenskem, aby poznali stav společnosti, zejména život mnichů a kněží.

¹ Uzavřen je však poznámkou „V Dolném Dubovém 14-ho czervena mesica 1784-ho roku“.

S Bajzovým pojetím principu cesty úzce souvisí naučná složka, která jej bezprostředně provází. V prvním dílu naučné pasáže ponejvíce zpravují o mohamedánském světě. V textu se vyskytují pasáže o ramadánu, o mohamedánském náboženství, o tom, jakým způsobem mohamedáni obětují, o postavení ženy v mohamedánském světě, o hrách a zábavách mohamedánů, o způsobech balzamování nebožtíků ap. Pro Bajzu je příznačné, že naučné partie jsou mnohdy doprovázeny moralizátorskými postoji.

Naučné informace zprostředkovává většinou vypravěč, který mnohdy dosti posměvačným způsobem komentuje některé rysy mohamedánského života. Tak je tomu např. v pasáži o derviších: „*Kdíž sa z jistího nápoja, ktorý oňi mašlokom jmenujú, nalejú, vtedi všeci své smisli tratá a obec verí, že v tú hodinu duch nebeský jich naplňuje, že samé božské tajemnosti uhlídajú. Ja pak bich súd'il, že sa oňi vtedi besnejú. – A čo b' jinšé z pokrmu a nápoja takího nasledovalo? Trávi sa najesť a na to medovej vodi, jaká jich mašlok jest, napit', bez ukrutného vñitřného trháňi a žraňi biť nemúže. Odtúď ňé velmi velký jest čuď, že sa v čas taký jak sekajú a režu po všech údoch a do rán ještě aj zažatý trúd ľisnú, neb otreščenosť táto z tamtej pochádza a ktorú bolesť više teho cíťá, tú prítomnosť chválicích (pred očima toľiko lidskimi jsú takí ľela svého mučiteľi) umenšuje a vina-hrazuje. – Mlúvá o nich, že aj zázraki páchajú, ale budú to za ňe!*“² Vypravěčova zaujatost není však jednostranná, neboť pasáž o postojích věřících k podvodům dervišů končí slovy: „*Ale i o to musím zas opomenúť, bi sa žáden nad tímž ňedivil, neb zcela podobnej púverčivosti ľi príkladi i doma má.*“

Cílem naučné složky je poučit a povznést, což je jedním ze znaků osvěcenského románu. Rozsáhlost, četnost a často i nadbytečnost této složky pak naznačuje, že Bajzův *René* je příznačným dílem rané fáze románu.

Množství neobyčejně podrobných naučných pasáží o mohamedánském světě svědčí o tom, že Bajza psal *Reného* ještě za svého působení v Trnavě, kde kapitula, při níž kaplanoval, a trnavská univerzita měly patrně knihovny dobře zásobené literaturou tohoto zaměření.³ Na druhé straně

² Cituji z 2. vydání – J. I. Bajza: *René mlád'enca príhodi a skusenosti*, edičně připravil, úvod a poznámky napsal Ján Tibenský, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1955.

³ Třiletí od roku 1780 je v Bajzově biografii nejméně jasné. Starší literatura (Jozef Kohuth, Imrich Kotvan a Ján Tibenský roku 1955) se přiklání k názoru, že kaplanoval při katedrále v Ostřihomi, novější literatura (Ján Tibenský roku 1970 a 1976) předpokládá kaplanské působení při kapitule v Trnavě. Viz –ill. (= J. Kohuth): *Jos. Ign. Bajza a slovenské prebudenie*, in: *Tovaryšstvo* 2, Ružomberok 1895, s. 19; I. Kotvan: *Literárne dielo Jozefa Ignáca Bajzu*, Bratislava, Sloven-

mohl román vznikat (nebo autor na něm pokračovat) v Dolním Dubovém, kde se Bajza stal roku 1783 farářem a odkud neměl k trnavským knihovnickým zdrojům daleko.

Svou teologickou bibliotéku Trnava měla, z Bajzova zehrání v jeho románě však víme, že byla neustále zavřená, takže s podněty vedenými odtud to bylo asi dosti problematické.

Vypravěč, hrající nemalou roli v naučné složce románu, je vypravěč fiktivní, v textu jako osoba nevystupující. V Bajzově díle se neomezuje pouze na naučnou složku, ale na román celý. Nejčastěji v něm plní roli komentátora, často polemického a ironického. Komentuje a hodnotí nej-různější společenské jevy – tak např. k výkladu o nezbytnosti šíření mohamedánské víry násilím dodává: „*Pekný toľižto slib, chvalitebné a samích plesnivých mozguv hodné uložení!*“

Jindy vypravěč prohlubuje čtenářovy vědomosti, přebírá tak roli informátora: „*Po niekoľko pak dňuv z druhými vezňoma viveden jest na trch do mesta Damiata aneb Pelusium rečeního, mesta, které Uhrum bilo dobre známe, keď z Ondrejem králem k Jeruzalemu, bi jeho muhammedanum vitrhli, pospíchali.*“

V neposlední řadě poskytuje vypravěč rozmanité rady – nadhazuje kupř. možnost, jakým způsobem se vyhnout postu během ramadánu: „*Kteri z pústu takího žadnú bídu nechce cítiťi, najlepší bi si poradil, keďi ve dňe spal a tak d'ěň na noc a noc na deň obrátiť, vetšú bi mal predce príčinu jak u nás mnozí.*“⁴

Bajzův *René* je zároveň román dobrodružný, zejména ve svém prvním svazku, a rozvíjení dobrodružného prvku je většinou nemyslitelné bez postavy intrikána. V Bajzově románě jím je muftiho domácí lékař, který prozradí lásku Reného a Hadixy. Nejprve se pokouší otrávit Reného, a když se mu jeho pokus nezdaří, usiluje sprovdit ze světa oba milence zároveň. Jeho zrůdnost je tak velká, že v románě osvícensky zaměřeném musí nezbytně skončit smrtí (obávaje se trestu, spáchá nakonec sebevraždu).

ské pedagogické nakladatel'stvo 1975, s. 15; J. Tibenský: *Jozef Ignác Bajza*, in: J. I. B.: *René mláďenca prihodi a skusenosti*, Bratislava, Vydavateľ'stvo Slovenskej akadémie vied 1955, s. 11; J. Tibenský: *Jozef Ignác Bajza v slovenskom národnom obrodení a literatúre*, in: J. I. B.: *Prihody a skúsenosti mladíka Reného*, Bratislava, Tatran 1970, s. 305; J. Tibenský: *Oslobodenie znovuzrodeného Reného*, in: J. I. B.: *Prihody a skúsenosti mladíka Reného*, Bratislava, Tatran 1976, s. 11.

⁴ O Bajzově vypravěči rovněž V. Marčok, *Počiatky slovenskej novodobej prózy*, Bratislava, Vydavateľ'stvo Slovenskej akadémie vied 1968, s. 32-34, 86n.

Dobrodružnou linii románu podtrhuje už jeho incipit: „*Daremná bila práca, daremné všecko Don Varleta usilováni, z ktorím Renéa, sina svého, od odchodu do krajini cudzej chcel zestrašiti a odvédcti; bez osohu o ňepotrebe umiňeni techto mlúvil, bez zisku mu predkladal mnohonásobné jisté i na vođe i na zemi nebezpečenství.*“ Je to akční incipit, jehož okamžitý vpád do děje je v kontrastním napětí zejména se statickou a místy neobyčejně zbytnělou naučnou složkou. Jinak řečeno akční incipit představuje morfologický progres, kdežto naučná složka úzus převzatý z naukové a cestopisné literatury.

Podobný ráz jako vstupní věta prvního dílu má i incipit druhého svazku: „*Né tak tešce pripádalo Don Varletovi, že sa René zas odebíral, poneváď sa do ctostnejších a bezpečnejších krajuv odebíral.*“ Jeho akční intenzita není ovšem tak výrazná, mimo jiné už proto, že navazuje na předcházející text.

Osvícenská, popřípadě klasicistní rovina románu je v případě Hadixy a jejího láskyplného vztahu k Renému obohacena o výrazný prvek sentimentalismu, neboť Hadixina láska je v románě pojata jako nemoc. Právě o tomto námětovém prvku se dá předpokládat, že byl přejat nebo inspirován některým románovým dílem západní proveniencce, napsaným v duchu dobového sentimentalismu.

S klasicistní inspirací nepochybně souvisí i dvojí anagorize, jedna na začátku a druhá na konci románu. Gnórisma tvoří v tomto případě podoba hvězdy na Reného hrudi, pomocí ní pozná na začátku Fatima svého bratra a na konci matka svého syna. Anagorize, scéna rozpoznání, je antického původu a ukazuje na neobyčejnou šíři Bajzova vzdělání.

O Bajzově vzdělanostním rozhledu svědčí v neposlední řadě i použití prosimetra, střídání prozaického a básnického textu. Jeho užití napovídá, že autor byl obeznámen s dávnými literárními tradicemi. Výskyt veršovaných partií není přitom náhodný, často se objevuje v místech, kde dochází k syžetovému zlomu. V 1. kapitole např.: „*Kďiž toto Van Stiphout bedlive rozvažuje, kďiž sa o svůj a svému ostríhaňu poručeniho Renaita život stara, slúnce dennú svú cestu odbavic, do mora sa zpusťilo a*

juž sumrak modrú, noc juž bila prikrila černú

zem barvú, juž v svém spočívati začalo všecko pokoji

kďiž, ejhle, strašlivý porád krik ztrhnú sa v celém mesťe.“ A hned nato dojde k štvanci na Reného a Van Stiphouta.

K podobnému zlomu s využitím prosimetra dochází v 2. kapitole: „*Nebe jasné, žádnými oblakmi ňepoškrvené, more utíšené, postredňé mezi silnými a mdlými vetri, ňé na všé strani, ale kam loď bila nastrojená, fu-*

kající až do západu slunce. Vtedi ale premeňen jest obličej všech těchto, vtedi:

*V jednu štiré z díluv sveta štir ztrhnúli sa chvíľu
nad bezpečnú vetri loďú...*

*a bárs od Aeolusa krála svého ten rozkaz mali, bár sami proti vůli jeho
silné, kterými zvázaný jsú, re'azi potrhali, železné jeskiňe, v kteréj zdržaný
bívajú, dvere vilámali a vileťili, hlásili spolu.*

*Ukrutnú zvukmi ukrutními a počali vojnu.
Púldný na prednú, na zadnú stránku korábi
Púlnočný sa valil. Držal boj drsnaťe z bokmi
Z vichodu tento zňejíc, tamten ze západu slunca. "*

Veršované partie netvoří okrajovou součást díla, mnohé z nich jsou naopak dosti rozsáhlé. Tak např. 3. kapitola obsahuje veršovaný pasus o 124 verších.

Druhý díl Bajzova románu je uspořádán zcela jiným způsobem než první. René a Van Stiphout putují směrem na Slovensko a Slovenskem a postupně poznávají různé společenské vrstvy a jejich prostředí. Poznávací proces se děje případ od případu – ženský klášter, hody, svatba, návštěva faráře atd. Uspořádání událostí je řetězovité, základní princip je katenální.

Text *Reného* je napsán a vysázen in continuo, to znamená, že nebyl autorem rozvržen do kapitol. Katenální princip v podstatě prvnímu soudobému editorovi umožnil rozdělit jednotlivé úseky druhého dílu do kapitol, navíc mu usnadnil i jejich označení. Tutéž ediční praxi uplatnil i v prvním dílu.

Naučnou složku, příznačnou pro první svazek, nahrazuje v druhém dílu na některých místech složka traktátová, v níž jsou dávány rady, co a jak by se mělo ve společnosti zlepšit. V kapitole o felčarovi Bajza např. píše o správném léčení a o přípravě lékařského dorostu. Nejvíce úvah tohoto druhu se vyskytuje zejména v počátečních kapitolách, kde je celá řada návrhů, jak reformovat život a postavení řeholníků, jež byly nejspíše důvodem, proč druhý díl nesměl nakonec vyjít. Návrhy některých postav, především *Reného*, se dostávají i do titulků kapitol (*Reného* návrhy na odstránenie cirkevných neporiadkov).

Bajzův román je založen na principu cesty a pro díla tohoto zaměření bývá příznačná postava průvodce. Bajzův průvodce má řadu předností – zná domácí jazyk, zvyky, mravy a další sociální realie. V některých případech má znalosti až obdivuhodné – viz např. neobyčejně zasvěcený přehled o stolování uherské šlechty.

Zvláštní pozornost si zaslouží zejména ta místa, v nichž průvodce promlouvá o Slováciích. Jeho rozprava tvoří samostatnou kapitolu, v níž se mimo jiné neobvykle kriticky vyjadřuje o stavu soudobé slovenské literatury: „*Tak', mlúvil tovariš cesti, 'žádných zajisté nemá, ani nemá lid tento spravdivého jména kníh. Několik buďičkuv pre mužské a ženské osobi, niekoľik kalendáruv ročných a niekoľik péseň, ktorím tlačári vždicki dokladajú, že sú nové, dejžto ani pameti není, v ktorí čas po prvé na svetlo vijšli, celý jejich knihársky dum ustanovuje. Pre ktorú pak príčinu jest sa stalo, že národ tento pero tak zapovrhal, samo nebe může súdiťi.*“⁴ Tato pasáž je neobvykle důležitá, neboť právě na takovýto stav slovenského písemnictví Bajza navázal a do něho pronikl rozsáhlým dvousvazkovým románem.

Průvodcem Reného a Van Stiphouta je kněz-josefinista. Při příchodu do Bratislavy (Bajza ji označuje jako Hrachovo či Hrachárovo město) jim jako první objekt ukáže bratislavský hrad, v němž v té době sídlil generální seminář pro výchovu bohoslovců v josefinském duchu. Je to také jediný objekt, který jim průvodce v Bratislavě ukáže. Celé město je v románě zastoupeno pouze tímto josefinským střediskem.

Průvodci-knězi předchází v druhém díle průvodkyně-jeptiška, jež Reného a Van Stiphouta provází po italském klášteře. Jejich zasvěcování do klášterních tajů se nemůže dít bez prostředníka. Průvodcovský princip tak postupuje celý druhý díl.

Z hlediska figurálního zahrnuje Bajzův román ještě jednu zvláštnost – ve finále tohoto torzaického textu se objevuje figurální dvojice dobrého a špatného kněze, u Bajzy v podobě vzdělaného kaplana a lakomého faráře. Zcela náhodně a jakoby zákonitě končí románové torzo promluvou vzdělaného kaplana, představitele kněžského dorostu, o němž se Bajza ve svých nadějích opíral.

Náhodná skutečnost, že výroba druhého svazku *Reného* byla přerušena a přetřata právě v kapitole ztělesňující typ dobrého a špatného kněze, podtrhla Bajzův smysl pro josefinské myšlenky a z hlediska uměleckého zdůraznila jeho porozumění pro utváření literárních typů.

Viliam Marčok upozornil na to, že Bajza určitý způsob kaplanovy výuky parodizuje.⁵ Smysl této scény je však jiný, mladý kaplan je člověk Bajzova světa a jeho tvůrce v něm neparodizuje kaplanův způsob výuky, ale ty pedagogické metody, jež byly vyučujícím doporučovány a vnucovány. V textu je výslovně řeč o metodách Johanna Ignáce Felbigera, tehdejšího oficiálního pedagoga a organizátora. Figurální rozvržení na dobrého a

⁵ Ibidem, s. 54, 124.

špatného kněze je tedy v románě dodrženo a navíc je prohloubeno o kritiku mechanických pedagogických postupů.

Na životnost této figurální dvojice poukazuje skutečnost, že po 140 letech obdobnou dvojici (ale s převrácenými znaménky) vytvořil Milo Urban v *Živém biči*.

K nejvýznamnějším postavám románu patří vedle fiktivního vypravěče především postava průvodce. K nejvýznamnějším ji lze přiřadit zejména proto, že má dlouhodobou genealogii v evropských literaturách. V českém písemnictví stejnou roli sehrávají postavy Všudybuda a Mámení v Komenského *Labyrintu světa a ráji srdce*, kde provázejí poutníka soudobým světem. Mezi průvodcem J. I. Bajzy a obdobnými postavami u J. A. Komenského je však podstatný rozdíl – Bajzův průvodce usiluje o skutečné a pravdivé poznání, kdežto Komenského průvodci poutníka matou a zavádějí. Rozdíl mezi těmito postavami a jejich záměry spočívá nejen v tématu děl, ale také v dobových literárních (a společenských) intencích. Komenského průvodci jsou projevem renesančního manýrismu, renesanční skepse,⁶ kdežto Bajzův průvodce je ztělesněním osvícenského optimismu a klasicistních jistot. Tatáž figura sehrává v různém kontextu různou roli.

Srovnání postav J. I. Bajzy a J. A. Komenského není nijak náhodné, neboť obě zmíněná díla představují v obou národních literaturách relevantní vývojový mezník – Bajzovy *Reného mládence příhody a zkušenosti* jsou první slovenský román a Komenského *Labyrint světa a ráj srdce* je obvykle považován za první román český (jeho rukopis je z roku 1623 a tisk z roku 1631). Oběma díly tak začíná jistá literární éra, shodná navzájem i v tom, že v obou případech byla diskontinuitní a dlouhou dobu bez významných následovníků.

Z hlediska vývojového je neobyčejně závažný románový čin J. I. Bajzy, neboť vstoupil do země nikoho, neměl na co navázat a na nic v podstatě v domácím kontextu nenavázal. O to je jeho čin významnější, poněvadž je zcela ojedinělý.

⁶ M. Kopecký: *Manýrismus, zejména renesanční*, in: *Litteraria humanitas 4 – Roman Jakobson*, Brno, Masarykova univerzita 1996, s. 199-206.

